

Het verleden van Europa's Culturele Hoofdstad

De laatste joodse partizane

Fania Brantsovsky ontsnapte uit het getto van Vilnius om te vechten tegen de nazi's. Vijfenzestig jaar later heet ze 'landverraadster'.

door Annemieke Hendriks

Ik wil graag over de Holocaust praten, maar over mijn partizanentijd wil ik het liever niet hebben, dat kost me mijn zenuwen.' Het zal voormalig partizane Fania Brantsovsky (87) niet lukken om zich aan dat voornemen te houden, daarvoor zit de geschiedenis haar te hoog. De vrouw die vijfenenzestig jaar geleden

een guerrilla voerde tegen de nazi's, wordt in het hedendaagse Litouwen als landverraadster behandeld. Fania is een vertelster, op de plekken des onheils verhaalt ze aan buitenlandse studenten over de ondergang van joods Vilnius. Het huis in het voormalige joodse getto waar ze tussen 1941 en 1943 woonde, 'met zestien man in een piepkleine ruimte', staat

nog overeind. In het vervallen pand schuin aan de overkant was toen de bibliotheek. 'In de boeken kon je je even veilig wanen voor de gruwelijkheden en de grilligheden van de nazi's.' De Duitse bezettingsmacht opereerde sadistisch. Zo veranderde ze telkens de kleuren van de levensreddende werk- en kostwinnerscertificaten. 'Wie de juiste kleur niet wist te bemachtigen, kreeg een enkele reis Ponary.' In dat datsjadorp op twaalf kilometer van Vilnius werden in totaal honderdduizend mensen doodgeschoten, merendeels joden uit de hoofdstad.

In de gettobibliotheek werd ook het verzet georganiseerd. 'In de kelder werden wapens uitgetest en verborgen die de partizanen hadden binnengesmokkeld. En daar kreeg ik ook de opdracht om het getto in de nacht van 22 op 23 september 1943 te verlaten. Een joodse bewaker zou me door een poortje naar buiten laten.' Het lukte haar om een partizaneneenheid te bereiken, veertig kilometer verderop in het Rudnickawoud. 'Ik wilde strijden. Ik heb leren schieten en mijnen leggen. En ik leerde wat ik op mijn beurt aan jongeren voorhoud: je kunt altijd in verzet komen tegen onmenselijkheid.'

Terreurverdachte

Het Rudnickawoud of Rudnikaiwoud, zoals het nu heet, is een uitgestrekt, verlaten gebied, uiterst geschikt voor geheime operaties. Er zijn recent aanwijzingen voor gevonden dat islami-

Joodse partizanen in het Rudnickawoud

YAD VASHEM

ANNEMIEKE HENDRIKS

Fania Brantsovsky's justitiële status is kafkaësk: ze weet niet of ze verdachte dan wel getuige is in het partizanenonderzoek

tische terreurverdachten er in een geheime CIA-gevangenis zouden zijn gefolterd. Bizar genoeg worden Fania Brantsovsky en haar pakweg vijfhonderd kameraden van de joodse partizaneneenheden Voor de Overwinning en Wreker nu óók als terreurverdachten aangemerkt. Dat maakt Brantsovsky nerveus. Ze voelt zich weerloos tegenover de campagne die in Vilnius tegen haar woedt. Agenten in burger hebben haar vorig jaar meermalen ondervraagd in verband met een justitieel onderzoek naar oorlogsmisdaden van joodse partizanen. Het gedoe begon direct nadat ze op de Amerikaanse ambassade in Vilnius een erorokonde had gekregen voor haar strijd tegen het nationaal-socialisme. Tezelfdertijd riep de grote Litouwse krant *Lietuvos Aidas* de regering op, om Brantsovsky als moordenaar van onschuldige Litouwers voor de rechter te slepen. In het betreffende artikel wordt de Holocaust een 'dogma' genoemd, dat slechts de belangen van

'de joden' dient. Andere media pikten de hetze op.

In de artikelen stond één gebeurtenis centraal waarbij 'de terroriste Brantsovsky' betrokken zou zijn geweest: de moord op achtendertig burgers van een Litouws dorp in januari 1944. Daar kon de regering toch moeilijk omheen, legde de Litouwse consul-generaal in New York vorig jaar aan de pers uit. Hij deed dat nadat de joodse mensenrechtenorganisatie Simon Wiesenthal Center (SWC) lucht had gekregen van het onderzoek tegen Brantsovsky en de anderen en het als 'antisemitische campagne' aan de kaak stelde. Een dorp of twee verderop werden in een actie door Duitse en Litouwse moordbrigades 3500 joodse burgers vermoord, aldus het SWC. Maar dat onderzoek de procureur-generaal in Vilnius niet. Het vrije

Nergens in bezet Europa was de overlevingskans voor de joden zo klein als in Litouwen

Litouwen, dat zichzelf in 1990 onafhankelijk verklaarde, ziet zichzelf als het slachtoffer van twee regimes: het nazisme en het communisme. Maar het eigen aandeel in beide systemen is nagenoeg onbespreekbaar. Ondanks internationale druk heeft de staat nog geen enkele Litouwse oorlogsmisdadiger veroordeeld.

Bejaarde partizanen

De Litouwse justitie heeft vier of vijf hoogbejaarde partizanen in het vizier: een handjevol overlevenden. Van hen is Fania Brantsovsky de enige die nog in Litouwen woont. 'Ik was helemaal niet aanwezig bij die actie in dat dorp,' zegt ze. Yitzhak Arad was er wél bij. De historicus en voormalige directeur van het Israëliësche herdenkingsoord Yad Vashem heeft het decennia geleden al in zijn memoires gemeld. Hun partizaneneenheid had, aldus Arad, de opdracht gekregen een strafactie tegen de in het dorp geëgerde nazi's en de door hen bewapende dorpsbewoners uit te voeren. Arad beschouwt de actie als pure zelfverdediging: er waren vanuit dat dorp partizanen gedood.

Met de bekentenis van Yitzhak Arad begon het justitiële partizanenonderzoek. Dat gebeurde pas een paar jaar geleden, toen Arad was uitgenodigd om in zijn geboorteplaats voor een internationaal comité oorlogsmisdaden te onderzoeken. Toen hem ter ore kwam dat hij in Vilnius tegelijk zelf als dader zou worden ondervraagd, is hij maar in Israël gebleven. Het stoorde Arad sowieso al dat het internationale comité de officiële opdracht had gekregen om onderzoek te doen naar nazi- én naar sovjetmisdaden. Dat leek volgens Arad verdacht veel op koehandel, zei hij in een interview met een Amerikaans tijdschrift. 'Het suggereert dat we quitte staan. Je had Litouwers die joden ver-

Het vooroorlogse Vilnius heette nog het 'Jeruzalem van het noorden'

moordden en joden die Litouwers vermoordden.' Fania Brantsovsky wil nog één aanvulling op de joodse partizanen kwijt: 'Burgers waren ons doelwit niet. Maar wij hadden wel voedsel uit de dorpen nodig. Wij moesten overleven om lotgenoten te redden.'

Meisjesgymnasium

In Litouwen zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog ruim tweehonderdduizend joodse burgers vermoord. Nog geen vijf procent overleefde. Nergens in bezet Europa was de overlevingskans voor de joden zo klein als hier. In 1933 lag de stad in Polen en heette ze Wilno. Of Vilne, zoals Brantsovsky zegt in het jiddisj, haar moedertaal, 'de taal van de Holocaust-overlevenden'. Rond die tijd begon de Poolse staat antisemitische maatregelen te nemen. Zo werd het joodse meisjesgymnasium opgeheven toen Fania er net naartoe zou gaan. Ze haalt een familiefoto tevoorschijn. 'Uit 1933. Die flinke meid vooraan ben ik, de enige overlevende: Feige Jocheles, elf jaar oud. Sinds mijn jeugd werd ik op zijn Russisch Fania genoemd. Toen mijn ouders trouwden, lag Vilnius nog in het rijk van de Russische tsaren.'

Haar ouders en zijzelf waren blij toen het Sovjetleger Oost-Polen in 1939 bezette. 'We geloofden dat de fascistische dreiging in Vilne was afgewend.' De regio Wilno werd bij Litouwen getrokken, dat kort daarop eveneens door de Sovjet-Unie werd bezet. Maar echt veilig was de familie Jocheles niet. 'In juni 1941 deporteerden de Russen zeventienduizend Vilner joden naar Siberië, veelal elite. Achteraf is dat hun redding geweest.'

Even later verbrak Hitler het pact met Stalin en verklaarde Duitsland de Sovjet-Unie de oorlog. Het Russische leger trok zich terug uit Vilnius. In de paar maanden voordat de Duitsers arriveerden, begonnen Litouwse eenheden van politie en vrijwilligers alvast met het beroven en vermoorden van hun joodse burens.

Op het moment dat de nazileiders in januari 1942 op de Berlijnse Wannsee-conferentie de organisatie van de Endlösung voor het 'joden-vraagstuk' opstelden, was de klus in Litouwen al grotendeels geklaard: driekwart van de Litouwse joden was vermoord. Zelfs Wehrmachtssoldaten toonden zich geschokt door de wreedheden van de Baltten. Toen Fania Brantsovsky in september 1943 het getto ontvluchtte, was dat 'stervende', zegt ze. 'Net buiten het getto zag ik een hele stoet militaire vrachtwagens staan. Later hoorden we dat het getto de volgende dag werd leeggemaakt.' Ze wijst haar vader aan op de familiefoto. 'Hij is in september naar een concentratiekamp in Estland overgebracht en daar omgekomen. En hier heb je mijn moeder, die tijdens dwangarbeid in Riga is verdronken in de rivier. Naast haar zit mijn zusje, die in het concentratiekamp Stutthof bij Danzig terecht kwam en daar is vermoord.'

Katastrofe-tentoonstelling

Nog even is Vilnius Europa's Culturele Hoofdstad. Er is op deze regenachtige zaterdag weinig van te merken. De centrale boulevard Gedimino Prospektas is uitgestorven, op een oud vrouwtje na dat doodstil op een krukje zit met een paar bosjes bloemen voor zich. In de dure modewinkels is het eveneens leeg, terwijl de kortingen oplopen tot wel vijftig procent. Ook vele hotelkamers gaan voor de helft van de prijs weg.

In een van de monumentale oude panden aan de boulevard is het departement van Statistiek

gevestigd. Hier werkte Fania, inmiddels met collega-partizaan Brantsovsky getrouwd, vanaf 1945 tot aan haar pensioen in het management. Een van de andere ministeries aan de boulevard was voor de oorlog het woonhuis van een joodse industrieel. De Litouwse regering maakte onlangs bekend dat ze onteigende joodse families eindelijk financieel tegemoet gaat komen. Een week later werd die beslissing weer teruggedraaid, met de economische crisis als argument.

Op elke straathoek van de lange Gedimino Prospektas wijst een bordje de weg naar het Genocidemuseum verderop aan de boulevard. Die tentoonstelling gaat niet over de jodenvervolgving, maar over moord op zeventigduizend Litouwse burgers onder de Sovjetoverheersing. In een achterafstraatje is er toch ook een permanente Holocaust-tentoonstelling, in het Litouws 'Katastrofe-tentoonstelling'. In het groene houten huisje zijn vooral fotokopieën tentoongesteld. Opvallend is de aandacht die de 'goede Litouwers' krijgen, die joden en joodse cultuurschatten hebben gered. Het Groene Huis vormt een onderdeel van het Vilna Gaon Joodse Staatsmuseum. De tentoonstelling in het hoofdgebouw, een voormalig joods gymnasium, is dicht 'wegens technische problemen'. Elke regenbui lijkt het pand verder aan te tasten. De binnenplaats is ondergelopen, uit het balkon groeien struiken.

Antisemitische hoofdstad

Er wonen nog drieduizend joden in de stad. In het vooroorlogse Vilnius, het 'Jeruzalem van

Een getto in Litouwen, 1943. Deze foto, samen met andere beelden uit Litouwen te zien in het Holocaust Museum in Washington, is genomen met een verborgen, zelfgemaakte camera

Boven: het groene huis waarin de 'Holocausttentoonstelling' wordt getoond
Onder: hoofdgebouw van het Joodse Staatsmuseum

het noorden', vormden de joden de grootste bevolkingsgroep. Doet de Culturele Hoofdstad dan misschien iets met dit erfgoed? Het officiële programmagidsje bevat een historisch overzicht. Over de Tweede Wereldoorlog wordt slechts gemeld dat de Russen massadeportaties hebben doorgevoerd en vele gebouwen in de stad hebben verwoest. Duitsers noch joden worden genoemd. Het getto komt elders in het gidsje aan bod: als het gebied waar de joden, nijvere handwerklieden, zich in de zestiende eeuw vestigden. Over de Grote Synagoge, de grootste van de honderd die er waren, wordt hier vermeld dat het gebouw onder Hitler beschadigd raakte – maar door 'de Sovjets' werd afgebroken.

'Niets, niets!' Geen cent heeft de Culturele Hoofdstad gependend aan projecten over joods Vilnius, zegt Fania Brantsovsky. 'Daarom is het zo belangrijk dat het Goethe-Institut en andere buitenlandse instellingen in het gat

zijn gesprongen.' Het Goethe-Institut vertegenwoordigt het schuldbevuste Duitsland. Het reflecteert uitgebreid op het verwoeste joodse Vilnius. Via lezingen, maar ook met een installatie die de Grote Synagoge oproept: met beelden die vanuit het venster van een naoorlogs schooltje worden geprojecteerd op de immense lege vlakte, waar deze synagoge stond.

Het Simon Wiesenthal Center heeft samen met Duitse universiteiten in artikelen en open brieven protest aangetekend tegen de status van Vilnius als Culturele Hoofdstad van Europa. Die stad kon, zo werd gesteld, beter de Antisemitische Hoofdstad van Europa heten. Na een reeks incidenten met neonazi's en skinheads verbood Litouwen het hakenkruis, maar kort erna stonden ze al weer op het voormalige joodse gymnasium gekalkt en scandeerden groepen jongeren als vanouds 'Juden raus!' Er zijn nooit tegendemonstraties. 'Niemand heeft die jongelui enig historisch besef bijgebracht,' zegt Fania Brantsovsky. In de bibliotheek van het Jiddische Instituut zit ze achter een glas heet water. Dit is haar domein, deze kleine joodse oase aan een oeroud binnenhofje van het universiteitscomplex. Sinds haar pensioen werkt ze hier aan de collecties en aan de connecties. 'Bijna alle boeken zijn ons na 1990 geschonken, veelal door privépersonen uit Amerika.'

Een groot deel van de kunstschaten die met gevaar voor eigen leven uit het getto waren gered, werd rond 1950 namelijk alsnog vernietigd. Vooral getuigenissen en documenten over de jodenvervolgving moesten het ontgelden. Het kon tenslotte niet waar zijn dat de Litouwers, toch een Sovjetvolk, met de nazi's hadden gecollaboreerd. Het Joods Museum, dat meteen na de overwinning op Duitsland was opgericht, moest in 1949 al weer dicht. In 1989, tijdens de perestrojka, is het heropgericht. 'Het was moeilijk,' zegt Brantsovsky. 'Maar ik heb nooit overwogen te emigreren. Ze krijgen me niet klein – toen niet en nu niet.' Er klinkt toch wat twijfel door. Haar justitiële status is dan ook kafkaësk: er is geen officieel begin of einde en ze weet niet of ze verdachte dan wel getuige is. De procureur-generaal heeft alleen verklaard dat het onderzoek wordt voortgezet.

Het geeft haar een permanent gevoel van onveiligheid, angst om iets verkeers te doen of te zeggen. 'Ik lees nog steeds verdachtmakingen over me in de krant.' In het openbaar heeft geen autoriteit het voor haar opgenomen. Niet de president met wie ze elk jaar in Ponary de doden herdenkt. En evenmin het joodse parlementslid, oud-directeur van het Joods Museum, die ze zo goed kent. Beiden hebben haar ook privé geen steun betuigd. Daarom praat ze tegenwoordig niet te veel over de Litouwse betrokkenheid bij de Holocaust. En zwijgt ze maar liever over haar acties tegen de nazi's, als tweeëntwintigjarige partizane in het Rudnickawoud. ■